

Jókai Magyarországa akkor és most

Fábrí Anna: Jókai-Magyarország

1917-ben Csáth Géza a következőket írta egy Jókai-regény „analízise” kapcsán: „Izgat és lelkesít a gondolat, hogy bemutassam, milyen részletes és aprólékos vizsgálatra kell vállalkozniuk a jövő esztétáinak, hogy Jókai csodás nagyságát, regényeinek pazarul egymásra halmozott kincseit méltóan feltárják... Meg vagyok győződve, hogy ha ezt a munkát Jókai valamennyi munkájával elvégezzük, ha megszületik majd a Jókai-irodalom gerince — amihez körülbelül 30-40 esztendő lesz szükséges —, akkor tisztán fog állani nemcsak a nemzet előtt, hanem az egész világ előtt, hogy Jókai egyike volt az emberiség legnagyobb íróinak...” Annyira lelkesek e sorok, hogy szinte bizalmatlanság támad bennünk a vélemény hitelessége iránt. Kételyeinket valamennyire talán csak az oszlathatja el, ha figyelembe vesszük, kitől is származik e túlzó magasztalás. Csáth, a modern analitikus próza szinte egyedülálló alakja aligha vádolható azzal, hogy elfogult Jókai irányában. Sem témában, sem műfajban, sem írói modorban nem rokona vagy követője. Mégis tisztán látta tizenkilencedik századi elődjének jelentőségét.

De nem azért idéztük e sorokat, hogy velük Jókai nagysága mellett érveljünk. De idéztük, mert megjelent egy új könyv, Fábrí Anna *Jókai-Magyarországa*, amely minden bizonynyal beilleszkedik majd a Jókai-irodalom „gerincébe”. Abban sajnos tévedett Csáth, hogy 30-40 esztendő szükséges, és egyben elegendő is lesz e „gerinc” létrehozásához. Nem volt ehhez elegendő fél évszázad sem, de mint e legújabb, Jókairól szóló munka sejteti, a valóban izgalmas, az életmű egészét átfogó-értelmező művek ideje most jön majd csak el.

Született persze ez idő alatt néhány értékes monográfia (Zsigmond Ferenc, Sötér István és Nagy Miklós munkáját említjük elsősorban), továbbá néhány alapvető tanulmány is, amely módosította, újraértelmezte a korábbi Jókai-képet (az újabbak közül Barta Jánosé, Bori Imréé, Németh G. Béláé a legjelentősebb). S ami a legfontosabb: befejezéséhez közeledik a magyar irodalomtörténet-írás egyik legnagyobb vállalkozása, a Jókai kritikai kiadás, amely nélkül igényes szakmai munka nem képzelhető el a továbbiakban.

Közben azonban eltelt majd 90 esztendő az író halála óta, s ezalatt sokasodtak a vele kapcsolatos előítéletek, pozitívak és negatívak egyaránt. Sőt, az első előítéletek korábról valók: maguk a kortársak, Gyulai Pál, Péterfy Jenő alkották meg őket. Ezekre azonban rá-cáfoltak a születő újabb s újabb regények. De az életmű végérvényesen lezárult, s győzhet-e utóéletében Jókai a huszadik századi olvasó előítéletein? Hozzá ugyanis minden olvasó elfogultan közelít. Az ilyen előítéleteknek, félreértéseknek és félreértelmezéseknek, téveszméknek az eloszlására vállalkozik Fábrí Anna monografikus munkája.

A könyv 29 olyan Jókai-regénnyel foglalkozik, amelynek cselekménye az író saját korában, a 19. századi Magyarországon játszódik. Ezért is kapta a *Jókai-Magyarország* címet, amely már önmagában is felvet egy hermeneutikai problémát: milyennek látta Jókai korának Magyarországot, illetve, a regények világában feltáruló kép mennyiben felel meg a valóságos korviszonyoknak. S ha már hermeneutikai problémát látunk a témaválasztásban, az öncélúság látszata ellenére is kénytelenek vagyunk továbbfűzni a gondolatsort: vajon helyes-e Fábrí Anna olvasata, adekvát-e a Jókai-Magyarországgal? A szerző mindenképpen arra törekszik, hogy az legyen, ugyanis a Jókai-irodalomban eddig szokatlan módszerekhez folyamodik: az irodalomtörténeti, esztétikai és axiológiai szempontok helyett szociológiai, társadalomlélektani, művelődéstörténeti és statisztikai szempontok alapján vizsgálja a kiválasztott regényeket. Ezek segítségével próbál meg választ kapni az általa feltett kérdésre: milyen, s miért épp olyan, amilyen Jókai Magyarország- és magyarságképe. Nem az az érdekes, hogy az író nagyobb figyelmet szentel a múltnak, mint a jelennek, hanem az — mutat

rá Fábri Anna —, hogy „megjeleníti a 19. századi magyar élet izolációs, zárványteremtő természetét, a társadalmi modernizáció egyik legfőbb akadályát”. A magyar társadalom múlt századi története során kétszer kényszerült arra, hogy elodázhatatlanul szembenézzen a modernizáció, azaz a polgárosodás kihívásával: 1848-ban, ill. az ezt előkészítő reformkorban, valamint az 1867-es kiegyezés során. A modellváltás kísérlete az első alkalommal elbukott, másodszor is csak részben, s felemás módon valósult meg. A kérdés ily módon továbbra is napirenden maradt, s végigkíséri egész huszadik századi történelmünket. Magántulajdon, középosztályosodás, s más, a polgári átalakulással együttjáró problémák ismét aktuálisakká váltak. Bizonyára a véletlen műve, hogy a könyv éppen a rendszerváltás éveiben, 1988–89-ben íródott, de az esetleges áthallások már nem véletlenek.

Milyen is hát Jókai Magyarország-ábrázolata? Tévedünk, ha azt hisszük, hogy egyöntetű, harmonikus kép bontakozik ki regényeinek lapjain. Sokkal ellentmondásosabb ez a kép. Az ellentmondások széles skáláját talán lehet a leginkább érzékeltetni, ha felidéz-zük azt a két véletles véleményt, amely két ismert kulcsregényében fogalmazódik meg. Baradlay Kazimir végrendeletének önmagukon is túlmutató soraival: „A föld ne mozogjon, hanem álljon. — S ha az egész föld előremegy is, ez a darab föld, ami a miénk, ne menjen vele.” szembeállítódik a másik megállapítás, a szállóigéből regényalcimmé lett „És mégis mozog a föld”. Konzervativizmus és progresszió nemzeti alternatívája egyetemes létkérdés-ként vetődik fel itt. A föld szó a fenti szövegkörnyezetben kozmikus jelentésű, de a szűkebb haza, Magyarország metonimiája is egyben. Jellegzetesen jókais ez a nézőpont: a részt az egészben látni és láttatni.

Nem elnagyolt, éppen ellenkezőleg, nagyon is pontos és részletező képet fest az író Magyarországról. Megjeleníti minden tájegységét, bemutatja az ott élő népet, annak szokásait, hiedelmeit, életmódját és tárgyi környezetét. Szinte föltérképezi a magyar társadalom rétegzettségének szövevényes hálóját. Ez utóbbinak nyomába eredt Fábri Anna. Könyvében az „idő” és a „tér” mint valóságos és mint poétikai tényező taglalása, majd a regények problematikájának kifejtése után sorra veszi az ismert és kevésbé ismert Jókai-hősöket (szám szerint 215-öt) életkoruk, nemzeti hovatartozásuk, rendi meghatározottságuk (arisztokrata, nemes, paraszt, városi kisember stb.), vallásuk, politikai arculatuk, műveltségük és foglalkozásuk szerint. Több mint egy tucat foglalkozás található itt; gyakorisági sorrendben: gazdálkodó, mérnök, vállalkozó, gyáros, kézműves, bankár, kereskedő, művész, újságíró, ügyvéd, pap, tanár, katonatiszt stb. Ezek áttekintése során a következő megállapítást teszi a szerző: „*Jókai szerint önálló, szabad, független szellemű emberek sem tulajdon, sem munka nélkül nem képzelhetők el.*”

A magántulajdont képező birtoktárgyak között természetszerűen kitüntetett szerepe van a földbirtoknak. Tanulságos ebből a szempontból, hogy a sikeres kereskedő, Tímár Mihály, a modern Midas, gazdagsága csúcán nemesi előnevet és címet vásárol, s végső életmegoldásként földbirtokot szerez magának. Előfordul, hogy Jókai a tipikusan polgári figurát neveltség színben tünteti föl (mint pl. a Felfordult világ c. regényében), de az olyan nagyformátumú egyéniségek, mint Tímár vagy Berend Iván, távolról sem komikai alakok. Ráadásul semmi úrhatnamság sincs bennük; nem molière-i típusok ők. De a múlt század magyar társadalmi életében nagyon is ismerős a molière-i situáció: az alakulóban levő polgárság, hagyomány híján nem találja önálló arculatát, értékrendjét, s követendő példaként a nemesi életformát állítja maga elé. Az így létrejövő szereptévesztést és belső meghasonlottságot finom érzéssel látta meg az író.

Jókai természetesen tisztában volt azzal, hogy a nemesség történelmi szerepe lejárt, a nábobok és táblabírák Magyarországa elmúlt. Ezért kereste — világít rá Fábri Anna — „a rendi értelemben vett társadalmi egységesülés” lehetőségét. Fontos ebből a szempontból, hogy mennyire tekintette Jókai zártnak, illetve átjárhatónak a rendi kereteket. Az első Jókai-hősök, akik túllépnek a rendi kereteken, pontosabban kilépnek e determináltság keretei-

ből, s egy új, „választott közösséghez” tartozónak vallják magukat, értelmiségiek. A rendi keretek a regények tanúsága szerint átjárhatók, bár Jókai nem a nemesi rendbe való „felemelkedést” tartja célravezetőnek, hanem a középosztály kialakulását. A deklasszáció és az elszegényedés folyamatát is megjeleníti, de társadalmi tendenciaként ezeket majd Mikszáth és kortársai ábrázolják.

A rendi Magyarország elmúlásának ábrázolásával párhuzamosan megjelenik a regényekben az új egzisztenciateremtésnek és az új életmegoldási lehetőségeknek a keresése. S ez bizony nem konfliktusmentes folyamat. A reformkorban játszódó történetek szereplői még el tudják kerülni a tragikus összeütközéseket — az erős rendi meghatározottságnak köszönhetően. Bár látszólag szuverén urai sorsuknak, mozgásterük nagyon is behatárolt, s e határok előre sejtethők. Ez egyfelől korlátozza lehetőségeiket, ugyanakkor védelmet is nyújt számukra. Ezzel magyarázza Fábri, hogy Jókai „sokkal fontosabbnak tartja, hogy megszerkessze főhősei társas kapcsolatainak hálóját — már-már szociogramját —, mint azt, hogy cselekedeteik belső rugóját, motívumait feltárja, „lelki fejlődésük rajzát” nyújtsa. Az ő hősei legtöbbször csak viszonylatokban, szerepekben léteznek...” Azonban módosul a helyzet a társadalmilag determinált szerepek megszűntével, a kiegyezést követő években. A pályája csúcspontján járó író egyre több válsággal küzdő, vívódó hőst teremt. E hősök szerepváltását sokféleképpen jelenti meg. Eljárásai közül érdemes kiemelni az archetipikus motívumokat hordozó szimbólumok alkalmazását (gondoljunk a Hold funkciójára az Aranyemberben), a beteljesedő álmok és jóslatok szerepét, vagy az apa—fiú és az anya—fiú konfliktus ábrázolását. Talán ezért érezte úgy Csáth, hogy Jókai „finomabb részletező és mélyebben látó reális analitikus Flaubert-nél.”

Mindezek után felvetődik a kérdés: milyen életmegoldásokat kínál az író válságba jutott hőseinek. Elgondolkodtató, hogy az a Jókai, aki kimeríthetetlen fantáziával szövi történeteinek fonalát, s akinek szinte nincs két egyforma séma szerint megszerkesztett műve, a végső életmegoldások dolgában alig egy-két variációval él. Az egyik ezek közül a párbaj, mint a konfliktusok megoldásának leggyorsabb és „tipikusan magyar” módja, a másik pedig, Fábri kifejezésével élve: az izoláció. A kivonulás, elszigetelődés gesztusa lényegében a rousseau-i sziget-motívum adaptációja, de nem pusztán egyéni sorsok megoldásaként szerepel, hanem mint magyar megoldás. A sziget-lét társadalmi méretűvé, egy nemzet létformájává válik, amely már komoly veszélyeket rejt magában a jövőre nézve.

Mint a fentiekből kitűnik, Fábri Anna számos téves beidegződésből vagy felületességből fakadó előítéletet oszlat el Jókai körül. Eredményeinek titka valószínűleg végtelenül egyszerű: nagyon alaposan olvasta el Jókait, közben pontos, részletes tartalomelemzéseket készített (amelyekből, legnagyobb sajnálatunkra, alig-alig kerülhetett be valami ízelítőül a könyvbe), s adatait statisztikai módszerekkel rendszerezte. S inspirációt merített, mint a bevezetőben megvallotta, a szociológia, a társadalomlélektan és a mélylélektan területéről is. A könyvet elolvasva más Jókai áll előttünk, mint akit eddig ismertünk, s itt az ideje, hogy most ezzel a Jókaival ismerkedjünk meg. Fábri Anna könyve kihívás, elsősorban a 20. század végi olvasó számára: olvassuk, fedezzük fel újra Jókait, van mondanivalója a számunkra.

BARANYAI ZSOLT